

M. CZERNIEWSKA

PRZYCZYNEK DO SPRAWY ZEŚREDNIACZENIA WSI W ŚWIECIE LICZB NARODOWEGO SPISU POWSZECHNEGO 1950 R.

W myśl zasady przyjętej w czasie Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. pod pojęciem gospodarstwa rolnego rozumiano również gospodarstwa ogrodnicze, sadownicze, leśne, rybne i hodowlane. Grunty, które stanowiły przedmiot samodzielnego użytkowania rolniczego choćby nie stanowiły gospodarstwa rolnego, jak np. ogródek przydomowy, kawałek lasu, łąki lub pastwiska, uważane były również za gospodarstwo. Spisowi podlegały gospodarstwa (w powyższym rozumieniu), których powierzchnia ogólna wynosiła nie mniej niż 0,1 hektara.

Należy zaznaczyć, że gospodarstwa rolne, których grunty składały się z kilku kawałków niekiedy położonych w innych gromadach, gminach bądź nawet powiatach ujmowano w całości jako jedno gospodarstwo. W tym celu w ramach prac przygotowawczych do spisu zostały sporządzone specjalne wykazy gospodarstw posiadających grunty w innych gromadach lub gminach.

Do ustalenia liczby gospodarstw obojętny był tytuł, na którym opierał gospodarujący użytkowanie gospodarstwa i wchodzących w jego skład poszczególnych kawałków ziemi. Obojętne zatem było czy były to grunty własne, dzierżawione lub posiadane z innego tytułu. Istotne natomiast było gospodarowanie na własny rachunek przez daną osobę na spisywanym gospodarstwie. Jeżeli więc ktoś gospodarował na gruntach własnych oraz dzierżawionych, to spisywano całość gruntów jako jedno gospodarstwo. Gruntów natomiast oddzierżawionych nie wliczano do gospodarstwa.

Podając definicję gospodarstwa rolnego przyjętą w czasie spisu 1950 r. chcemy przypomnieć i podkreślić, że przez żmudne prace przygotowawcze starano się z jednej strony zapobiec fikcyjnemu zmniejszaniu obszaru gospodarstw, z drugiej zaś podwójnemu liczeniu gospodarstw, których grunty leżały w sąsiednich gromadach, a tym samym starano się uniknąć jednej z form fikcyjnego rozdrobnienia.

Tymczasowe wyniki spisu gospodarstw rolnych 1950 r. opracowano w Głównym Urzędzie Statystycznym metodą reprezentacyjną. Gospodarstwa grupowano według wielkości tak zwanej „powierzchni gospodarowanej”, to znaczy według faktycznej powierzchni, na której dana osoba gospodaruje niezależnie od tytułu własności.

Wyniki grupowania dały następującą strukturę gospodarstw rolnych w Polsce dla wsi i miast łącznie:

w %	1950 r.					
	Gospodarstwa o powierzchni ogólnej ha					
Gospodarstwa ogółem	do 2	2-3	5-7	7-10	10-14	14 i więcej
100,0	26,5	30,5	15,2	15,7	7,9	4,2

Również w oparciu o metodę reprezentacyjną, uzyskano tymczasowe wyniki w zakresie spisu ludności samodzielnej w rolnictwie tzn. takiej ludności, która pracuje, pomaga, bądź jest utrzymywana przez pracującego na rachunek własny w rolnictwie. Liczba pracujących na rachunek własny w rolnictwie odpowiada liczbie gospodarstw rolnych, w których głównym źródłem utrzymania gospodarczego jest praca w jego gospodarstwie.

W ten sposób spis 1950 r. daje nam dwa obrazy struktury gospodarstw rolnych. Pierwszy — uwzględniający wszystkie gospodarstwa i działki niezależnie od tego czy są one głównym czy ubocznym źródłem utrzymania gospodarującego oraz drugi — uwzględniający tylko gospodarstwa będące głównym źródłem utrzymania gospodarującego. Obraz drugi dotyczy wyłącznie stosunków na wsi, dla miast wyników w tym zakresie jeszcze nie opracowano. Miasta zresztą w tym wypadku mają znaczenie drugorzędne. Porównanie tych dwóch obrazów jest bardzo interesujące zwłaszcza dla gospodarstw małych.

W tablicy 1 zestawiamy w procentach strukturę wszystkich gospodarstw i działek oraz strukturę tylko gospodarstw, stanowiących główne źródło utrzymania gospodarującego.

Rozpatrując tablicę 1 oraz następne należy pamiętać, że wyniki opracowania reprezentacyjnego, jako oparte na części materiału, mogą posiadać pewne wynikające z przypadkowości odchylenia od danych ostatecznych, które będą uzyskane po opracowaniu całości materiału. Mimo to wyniki badania reprezentacyjnego dają dość przybliżone naświetlenie stosunków istniejących w zakresie struktury gospodarstw rolnych według wielkości powierzchni.

Największe zastrzeżenia mogą istnieć co do gospodarstw o powierzchni ponad 14 ha ze względu na ich małą liczebność, a tym samym większe obciążenie przypadkowością przy zastosowaniu metody reprezentacyjnej.

Wracając do tablicy 1 stwierdzamy zasadnicze różnice pomiędzy strukturą gospodarstw rolnych w ogóle a strukturą gospodarstw będących głównym źródłem utrzymania gospodarującego. Okazuje się bowiem, że w grupie do 2 ha faktycznych gospodarstw jest tylko 15,5 %, a nie 23,2 %. Dla pogłębienia naszego poglądu na gospodarstwa do 5 ha, w których bardzo istotną rzeczą jest oddzielenie gospodarstw, będących głównym źródłem utrzymania, od gospodarstw stanowiących jedynie źródło uboczne, zestawiamy w tablicy 2 gospodarstwa rolne jako główne źródła utrzymania w % ogółu gospodarstw i działek.

Tabl. 1

Porównanie struktury gospodarstw rolnych oraz struktury pracujących na rachunek własny w rolnictwie (wg spisu 1950 r.)

A = gospodarstwa rolne w ogóle

B = pracujący na rachunek własny w rolnictwie (liczba ta odpowiada liczbie gospodarstw, będących głównym źródłem utrzymania gospodarującego)

w %

Województwa	Ogółem	Gospodarstwa o powierzchni ogólnej ha					
		do 2	2-5	5-7	7-10	10-14	14 i więcej
Polska	A 100,0	23,2	31,4	16,0	16,7	8,3	4,4
	B 100,0	15,5	32,9	18,1	18,9	9,6	5,0
Warszawa	A 100,0	13,8	26,8	21,6	20,3	10,7	6,8
	B 100,0	9,1	26,7	23,2	22,0	11,6	7,4
Bydgoszcz	A 100,0	15,8	14,1	15,7	24,3	17,2	12,9
	B 100,0	7,4	12,7	17,8	27,8	19,4	14,9
Poznań	A 100,0	28,5	17,6	11,7	19,4	13,6	9,2
	B 100,0	12,9	18,2	14,7	24,7	17,5	12,0
Łódź	A 100,0	15,1	34,4	24,3	16,8	6,9	2,5
	B 100,0	11,0	34,9	26,1	17,9	7,4	2,7
Kielce	A 100,0	20,3	45,4	19,4	10,4	3,4	1,1
	B 100,0	16,4	46,9	20,8	11,0	3,7	1,2
Lublin	A 100,0	14,0	42,6	21,5	14,5	5,3	2,1
	B 100,0	12,0	43,2	22,1	15,0	5,6	2,1
Białystok	A 100,0	6,8	22,0	18,8	23,9	17,1	11,4
	B 100,0	5,1	21,4	18,9	24,7	17,9	12,0
Olsztyn	A 100,0	12,8	9,8	7,6	33,7	25,2	10,9
	B 100,0	5,4	8,0	8,2	37,5	28,8	12,1
Gdańsk	A 100,0	21,9	13,5	9,6	21,9	18,3	14,8
	B 100,0	9,2	12,1	11,4	26,8	22,4	18,1
Koszalin	A 100,0	19,1	11,1	7,8	29,7	22,8	9,5
	B 100,0	4,2	8,4	9,6	36,5	29,5	11,8
Szczecin	A 100,0	18,4	8,9	6,4	45,2	19,2	1,9
	B 100,0	3,4	7,2	7,5	55,6	23,8	2,5
Zielona Góra	A 100,0	25,2	19,0	13,0	25,2	13,9	3,7
	B 100,0	8,6	17,2	16,8	33,7	18,7	5,0
Wrocław	A 100,0	23,3	17,0	19,1	33,3	6,4	0,9
	B 100,0	8,9	17,0	23,5	41,1	8,3	1,2
Opole	A 100,0	37,5	19,8	11,4	24,1	4,9	2,3
	B 100,0	19,8	21,9	15,4	33,0	6,7	3,2
Katowice	A 100,0	51,0	28,6	10,3	6,4	2,6	1,1
	B 100,0	30,5	36,4	16,2	10,7	4,4	1,8
Kraków	A 100,0	37,2	43,8	11,3	5,4	1,5	0,8
	B 100,0	32,5	46,4	12,4	6,0	1,8	0,9
Rzeszów	A 100,0	31,1	52,4	11,2	3,8	1,2	0,3
	B 100,0	29,0	53,7	11,8	4,0	1,2	0,3

Tabl. 2

Gospodarstwa rolne będące głównym źródłem utrzymania gospodarującego w % ogółu gospodarstw i działek wg spisu 1950 r.

Województwa	Ogółem	Gospodarstwa o powierzchni ha	
		do 2	2 — 5
Polska	87,6	58,0	91,3
Warszawa	94,6	61,7	93,9
Bydgoszcz	88,5	41,1	79,4
Poznań	77,9	35,0	80,2
Łódź	94,5	68,5	95,5
Kielce	90,9	72,9	93,3
Lublin	98,6	83,9	99,6
Białystok	96,9	71,7	93,9
Olsztyn	90,9	38,0	73,5
Gdańsk	80,2	33,8	71,6
Koszalin	76,7	16,7	56,7
Szczecin	85,3	18,6	69,7
Zielona Góra	71,1	24,2	64,0
Wrocław	74,8	28,5	74,3
Opole	74,6	39,2	82,0
Katowice	56,0	33,3	70,6
Kraków	87,8	76,1	92,3
Rzeszów	96,3	89,7	98,3

Tablica 2 ma zasadnicze znaczenie dla ustalenia faktycznej liczby gospodarstw biedniackich, do których nieuważny czytelnik materiałów statystycznych skłonny byłby zaliczyć wszystkie gospodarstwa do 2 ha, a nawet do 5 ha.

Z tablicy 2 wynika, że w grupie do 2 ha 42% gospodarstw są ubocznym — *pomocniczym* źródłem utrzymania gospodarującego. Czy można więc gospodarujących na tych gospodarstwach w całości lub większości wypadków zaliczyć do wiejskiego półproletariatu? W krajach kapitalistycznych — niewątpliwie. Ale u nas, gdzie już dziś olbrzymia ich część pracuje w przedsiębiorstwach socjalistycznych, definicja ta byłaby w większości wypadków fałszywa. Z niektórych badań wcześniejszych (1947) wynikałoby, że tylko około 1/4 gospodarstw niesamodzielnych w tej grupie kwalifikowałoby się do zaliczenia — obok większości samodzielnych w tej grupie — jako niewątpliwa biedota. Pozostałe, to będą w dużej mierze działki robotników socjalistycznego przemysłu oraz małe gospodarstwa nowej (przejściowej) grupy społecznej chłopów-robotników. Obok nich w tejże grupie występują działki rzemieślników, grunty szkolne, służbowe, kościelne itp. Na Ziemiach Odzyskanych oraz w Poznańskim, Bydgoskim i Katowickim działka czy też małe gospodarstwo pomocnicze w tej grupie obszarowej ma ogromną przewagę nad istotnym gospodarstwem.

Odsetek gospodarstw pomocniczych do odliczenia będzie mniejszy na terenie tzw. Kongresówki i Małopolski, gdzie w grupie do 2 ha od 60% do 90% gospodarstw jest głównym źródłem utrzymania gospodarującego.

Z drugiej strony, w odsetku gospodarstw faktycznych w grupie do 2 ha, jak zresztą i w grupie od 2 do 5 ha, znajduje się, zwłaszcza w okręgach przemysłowych i podmiejskich, pokaźna liczba wysoko intensywnych gospodarstw ogrodniczo-warzywniczych, które żadną miarą za biedne uważane być nie mogą (patrz — Lenin, „Nowe dane o rozwoju kapitalizmu w rolnictwie“). Na odwrót, pewna ich część należy zdecydowanie do gospodarstw kułackich. Dla rzeczywistego obrazu liczbowego wiejskiej biedoty należałoby więc ponadto wyodrębnić z grupy do 2 ha i od 2 do 5 ha wszystkie gospodarstwa samodzielne tego typu. Spis bezpośrednio takich danych dać nie mógł. Można by jednakże pośrednio (zwłaszcza w rejonach nasilonych gospodarstwami tego typu) uchwycić w przybliżeniu (metodą reprezentacyjną) liczbę tych gospodarstw — na podstawie analizy elementów produkcji roślinnej i zwierzęcej, uwzględnionych w formularzach spisowych.

Spróbujmy teraz porównać w tablicy 3 wyniki spisu 1950 r. z danymi z roku 1931, celem uchwycenia zmian, jakie nastąpiły w strukturze gospodarstw rolnych, będących głównym źródłem utrzymania gospodarującego.

W spisie 1931 r. jako gospodarstwo rolne przyjęto tzw. „zespół rolniczy“. Za zespół rolniczy uważano gospodarstwo domowe, w którego skład wchodził rolnik właściciel lub dzierżawca w zawodzie głównym. Liczba zespołów odpowiadała w przybliżeniu liczbie takich gospodarstw rolnych, w których posiadanie lub dzierżawienie ziemi było głównym, a nie ubocznym, źródłem utrzymania gospodarującego. Zespoły rolnicze z 1931 r. będą odpowiednikiem liczby pracujących na rachunek własny w rolnictwie ze spisu 1950 r.

W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że dotychczas niejednokrotnie popełniano błąd porównując liczbę „zespołów rolniczych“ 1931 r. z ogólną liczbą gospodarstw ze spisu 1950 r., porównywano w ten sposób dwa różne pojęcia.

Dla uniknięcia nieporozumienia dodamy jeszcze, że nasze zestawienie będzie dotyczyło w obu latach tylko danych dla wsi.

Porównywać w tym miejscu można tylko tzw. ziemie dawne. Różnice w klasyfikacji gospodarstw w obu latach (w 1931 roku wg powierzchni użytków rolnych, a w roku 1950 wg powierzchni ogólnej) stwarzają pewne zastrzeżenia odnośnie porównywalności tych danych. Jednakże dla gospodarstw w dwóch pierwszych grupach (zwłaszcza w grupie pierwszej) różnica pomiędzy powierzchnią ogólną gospodarstwa a użytkami rolnymi jest mała (około 10%), możemy zatem mimo wszystko wnioskować o przemianach, które nastąpiły. Natomiast w grupach od 10 ha wzwyż różnica pomiędzy wielkością powierzchni użytków rolnych, a powierzchnią ogólną jest poważniejsza (około 20%) lecz tym bardziej porównanie wypadnie na korzyść roku 1950, ponieważ segregowane w 1931 r. według użytków rolnych większe gospodarstwa powinny były trafiać do niższych grup, zatem

było więcej gospodarstw w grupach wyższych (10 — 15 i 15 i więcej ha), a jeszcze mniej w grupie od 5 do 10 ha.

Tabl. 3

Pracujący na rachunek własny ^{a)} w rolnictwie wg wielkości gospodarstw ^{b)}
w 1931 r. i w 1950 r.

w %

Województwa	Lata	Ogółem	W grupach o powierzchni ha				
			do 2	2—5	5—10	10—15 ^{c)}	15 i więcej ^{d)}
Ziemie dawne	1931	100,0	22,4	38,7	26,7	7,3	4,9
	1950	100,0	16,5	36,5	34,2	8,0	4,7
Warszawa	1931	100,0	12,1	32,7	35,9	11,6	7,7
	1950	100,0	9,1	26,7	45,2	11,6	7,4
Bydgoszcz	1931	100,0	9,9	21,2	27,9	17,9	23,1
	1950	100,0	7,4	12,7	45,6	19,4	14,9
Poznań	1931	100,0	11,6	23,8	31,4	17,2	16,0
	1950	100,0	12,9	18,2	39,4	17,5	12,0
Łódź	1931	100,0	16,8	39,9	33,9	7,0	2,4
	1950	100,0	11,0	34,9	34,0	7,4	2,7
Kielce	1931	100,0	21,5	46,4	27,7	3,4	1,0
	1950	100,0	16,4	46,9	31,8	3,7	1,2
Lublin	1931	100,0	18,9	43,0	30,4	5,6	2,0
	1950	100,0	12,0	43,2	37,1	5,6	2,1
Białystok	1931	100,0	8,5	27,7	38,4	15,7	9,7
	1950	100,0	5,1	21,4	43,6	17,9	12,0
Katowice	1931	100,0	24,2	46,3	23,7	3,8	2,0
	1950	100,0	30,5	36,4	26,9	4,4	1,8
Kraków	1931	100,0	40,1	44,3	13,5	1,5	0,6
	1950	100,0	32,5	46,4	18,4	1,8	0,9
Rzeszów	1931	100,0	41,1	45,0	11,8	1,5	0,6
	1950	100,0	29,0	53,7	15,8	1,2	0,3

^a — Odpowiada liczbie gospodarstw, będących głównym źródłem utrzymania gospodarującego.

^b — W 1931 r. klasyfikacja według wielkości powierzchni użytków rolnych, w 1950 r. — według powierzchni ogólnej.

^c — W roku 1950 od 10 do 14.

^d — W roku 1950 — 14 i więcej.

Przyjmując za 100 absolutne liczby każdej grupy gospodarstw w 1931 r. otrzymamy procentowe zmiany, jakie nastąpiły w 1950 r.

Grupa do	2 ha	+	0,9%
„	2 — 5 ha	+	28,1%
„	5 — 10 ha	+	74,1%
„	10 — 15 ha	+	48,0%
„	15 i więcej	+	26,9%

W 1950 roku ogólna liczba gospodarstw wzrosła na ziemiach dawnych w stosunku do roku 1931 o 28%. Różnica ta jest jednakże o wiele mniej istotna od dynamiki konkretnych grup obszarowych, zwłaszcza grupy 5 — 10 hektarów i grupy 10 — 15 hektarów. Jak to bowiem wynika z dalszych wywodów, wzrost ogólnej liczby gospodarstw jest w głównej swej części wynikiem procesów przyspieszonego rozdrabniania i pauperyzacji w drugim dziesięcioleciu rządów polskiej burżuazji.

Porównaniem wyników spisu 1950 r. nawiązywaliśmy do odległych danych 1931 r. Należy jednak przypomnieć, że według obliczeń przedwojennych K. Czerniewskiego *), dokonanych na materiałach z 53 wsi, które były zbadane przez Instytut Gospodarstwa Społecznego, przeciętny roczny geometryczny procent przyrostu gospodarstw w latach 1920 — 1934 wynosił 1,2%. W oparciu o te obliczenia w swoim czasie została wyszacowana liczba gospodarstw na ziemiach dawnych dla roku 1939 **). Należy założyć, że w okresie wojennym 1940 — 1944 przyrostu gospodarstw nie było, między innymi ze względu na masowe wywożenie ludności wiejskiej na roboty do Niemiec oraz przymusowe łączenie gospodarstw i tworzenie zagród kułackich, zarówno w „Generalnej Gubernii“, jak szczególnie na obszarach przyłączonych do Rzeszy.

Oszacowana dla roku 1939 liczba gospodarstw na ziemiach dawnych obejmowała gospodarstwa będące zarówno głównym jak i ubocznym źródłem utrzymania i wynosiła dla miast i wsi łącznie 2.462 tys. gospodarstw. Jeżeli porównamy ją z odpowiednią liczbą dla roku 1950, która wynosi dla ziem dawnych (miasto i wieś łącznie) 2.636 tys. gospodarstw, to okazuje się, że w stosunku do roku 1939 liczba gospodarstw w 1950 r. wzrosła o przeszło 170 tys., czyli nie o 28%, lecz tylko o 7%, co odpowiada prawie ściśle liczbie gospodarstw całkowicie nowopowstałych na ziemiach dawnych z reformy rolnej. Znaczy to, że przyrost o 28%, który nastąpił w okresie 1931 — 1950, był spowodowany w przeszło 20% głównie rozdrobnieniem, karłowaceniem gospodarstw w okresie 1931 — 1939. W Polsce Ludowej znaczna część tych gospodarstw została upełnorolniona, a równocześnie rozwój przemysłu i całej gospodarki narodowej zabezpiecza je przed ponownym rozdrobnieniem.

Nie możemy niestety prześledzić przemian, jakie nastąpiły w poszczególnych grupach gospodarstw pomiędzy latami 1931 — 1939. Należy jed-

*) K. Czerniewski, „Zagadnienia struktury agrarnej“. Wyd. Instytutu Gospodarstwa Społecznego, Struktura społeczna wsi polskiej. Warszawa 1937 r.

**) M. Czerniewska, „Liczba i struktura gospodarstw rolnych w Polsce“. Gospodarka Planowa Nr 9 (11) 1947 r.

nak sądzić, że w nawiązaniu do roku 1939 obecne ześređniaczenie wsi nabrałoby jeszcze bardziej mocnego wyrazu.

Wracając do liczb porównawczych z lat 1950 i 1931, możemy stwierdzić, że zmiany w ogólnej liczbie gospodarstw na tzw. ziemiach dawnych są wynikiem kilku procesów, a mianowicie:

- a) Rozdrobnienie gospodarstw w chwili reformy rolnej było większe niż w roku 1931, gdyż w Polsce obszarniczo-kapitalistycznej postępowało ono z roku na rok. Tym samym liczba gospodarstw w 1945 r., jak już mówiliśmy, była większa niż w przyjętym do porównania roku 1931.
- b) Przejście masy rodzin bezrolnych do grupy nowych gospodarstw, utworzonych przez reformę rolną PKWN, działało również w kierunku zwiększenia ogólnej liczby gospodarstw.
- c) Odpływ części ludności rolnej na ziemie odzyskane stwarzał warunki do łączenia się części mniejszych gospodarstw.
- d) Industrializacja kraju, powodująca odpływ części ludności rolnej do miast stwarzała również warunki do łączenia się mniejszych gospodarstw.
- e) Pewną rolę w kierunku zwiększenia liczby gospodarstw, zwłaszcza w grupach obszarowych zbliżonych do 15 hektarów, odegrało samorzutne dzielenie się części gospodarstw kułackich — w wyniku polityki ograniczania, jak również w wyniku pośredniego ich ograniczania — np. przez uprzemysłowienie kraju i związane z tym trudności kupna siły roboczej.

Spis 1950 r. pozwala nam również na zobrazowanie zmian w zagęszczeniu ludności w gospodarstwach, będących głównym źródłem utrzymania gospodarującego. Korzystając z podobnych danych z roku 1931 zestawiamy powyższe lata w tablicy 4.

Odpływ ludności do gospodarstw nowopowstałych z reformy rolnej, do przemysłu oraz na ziemie odzyskane zmniejszył przeciętne zagęszczenie o 1 osobę na gospodarstwo. W tablicy 4 nie uwzględniliśmy w obu latach najemników. Przy uwzględnieniu tej grupy ludności odpływ byłby jeszcze większy.

Zagęszczenie gospodarstw zmniejszyło się więc o przeszło 20 %, czyli o jedną piątą ludności, tylko w gospodarstwach będących głównym źródłem utrzymania gospodarującego. Nie wiem, jak sytuacja wyglądała w gospodarstwach, które stanowiły uboczne źródło utrzymania i u bezrolnych. W poszczególnych grupach gospodarstw samodzielnych zagęszczenie zmieniło się następująco:

Ogółem ziemie dawne	—	20,4 %
grupa do 2 ha	—	25,6 %
„ 2 — 5 ha	—	24,5 %
„ 5 — 10 ha	—	20,4 %
„ 10 — 15 ha	—	20,7 %
„ 15 i więcej	—	17,2 %

Porównania nasze nie całkowicie chwytają ogrom przemian, które zostały dokonane w państwie ludowym i zjawisko to nie da się zamknąć w — skądinąd bardzo ważnym — porównaniu liczby gospodarstw.

Tabl. 4

Liczba osób przypadających na 1 gospodarstwo będące głównym źródłem utrzymania gospodarującego

Województwa	Lata	Ogółem	W gospodarstwach o powierzchni ha a)				
			do 2	2—5	5—10	10—15 ^{b)}	15—50 ^{c)}
	1931^{d)}	4,9	4,0	4,9	5,5	5,8	5,9
Polska	1950	3,9	2,8	3,7	4,3	4,6	4,8
Ziemie dawne	1931 ^{e)}	4,9	3,9	4,9	5,4	5,8	5,8
	1950	3,9	2,9	3,7	4,3	4,6	4,8
Warszawa	1931	4,0	3,9	4,6	5,2	5,6	5,8
	1950	3,9	3,3	3,4	4,1	4,5	4,6
Bydgoszcz	1931	5,2	3,9	4,7	5,3	5,7	5,7
	1950	4,5	3,8	3,9	4,4	4,8	5,1
Poznań	1931	5,3	3,8	4,7	5,4	5,8	5,8
	1950	4,1	3,0	3,6	4,2	4,5	4,8
Łódź	1931	4,9	3,9	4,8	5,5	5,8	5,8
	1950	4,0	3,0	3,6	4,3	4,5	4,3
Kielce	1931	5,0	3,9	4,9	5,6	6,1	5,8
	1950	3,9	2,8	3,8	4,4	4,7	4,7
Lublin	1931	4,7	3,8	4,6	5,2	5,7	5,8
	1950	3,7	2,7	3,5	4,1	4,6	4,6
Białystok	1931	5,2	4,0	4,6	5,3	5,8	6,2
	1950	4,3	3,5	3,8	4,3	4,6	4,7
Katowice	1931	5,0	3,5	4,8	5,6	6,0	5,4
	1950	3,3	2,5	3,2	4,1	4,3	4,9
Kraków	1931	4,9	4,0	5,1	5,8	6,1	5,7
	1950	3,7	2,7	3,9	4,8	5,1	5,0
Rzeszów	1931	4,9	4,1	5,2	6,0	6,3	6,0
	1950	3,8	3,0	4,0	4,7	4,7	3,9
Olsztyn	1950	4,3	3,3	3,3	4,2	4,6	4,7
Gdańsk	1950	4,5	3,3	3,8	4,3	4,6	5,1
Koszalin	1950	4,5	3,5	3,7	4,4	4,7	5,3
Szczecin	1950	4,2	3,5	3,7	4,1	4,6	5,2
Zielona Góra	1950	4,2	3,5	3,6	4,1	4,3	4,6
Wrocław	1950	4,0	3,1	3,4	4,2	4,4	5,5
Opole	1950	3,7	2,4	3,1	4,3	4,6	4,7

a) W 1931 r. klasyfikacja według użytków rolnych, w 1950 r. — według powierzchni ogólnej.

b) W 1950 r. — 10 — 14 ha.

c) W 1950 r. — 14 i więcej ha.

d) Polska w granicach 1931 r.

e) Województwa w granicach 1950 r.

Pełniejszy obraz przemian, jakie nastąpiły w strukturze społecznej ludności wiejskiej, daje tablica 6 na str. 15 wydawnictwa IER „Wieś w liczbach“.

Między innymi celem naszych rozważań było zwrócenie uwagi na niewłaściwy sposób czytania danych statystycznych i pomniejszania procesu, który uczynił średniaka centralną figurą wsi polskiej. W związku z tym wydaje się celowe przypomnienie trzech najczęściej popełnianych w tej dziedzinie błędów:

a) Zbyt wysoko ustawiana granica między biedniakiem i średniakiem (na 5 ha), która dziś odpowiada tylko glebom najgorszym i w terenach najbardziej oddalonych od ośrodków przemysłowych, a w większości powiatów znajduje się niżej lub znacznie niżej.

b) Zapominanie, że w gospodarstwach do 2 ha, a nawet do 5 ha znajduje się w szeregu rejonów poważna liczba gospodarstw warzywniczko-ogrodniczych.

c) Błąd największy pod względem wagi liczbowej: niewyłączanie grupy liczącej około 370 tys. gospodarstw wiejskich, mających charakter tylko pomocniczy, a których tylko część — i to zdecydowanie mniejsza część — może być doliczona do faktycznej biedoty, istniejącej mimo wszystkie nasze osiągnięcia dotychczasowe, i będącej wciąż jeszcze przedmiotem kułackiego wyzysku.